

احکام حریم در حقوق خصوصی ایران

احمد غرایاق زندی^۱، سودابه جمالی پشت مساری^۲، سمیه حافظی^۳

۱ دانشکده حقوق، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲ دانشکده حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۳ دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکز، تهران، ایران

چکیده

حریم خصوصی، از موضوعات بنیادین حقوق بشری و یکی از مفاهیم نظام‌های حقوقی توسعه یافته است که ارتباط بسیار نزدیکی با کرامت انسان‌ها دارد. بنابراین پشتیبانی و حمایت از شخصیت افراد و حقوق شهروندان، نیازمند حمایت از حریم خصوصی است. در نظام حقوقی ایران، حریم خصوصی بصورت مشخص و معنون حمایت نشده و در واقع، موضع حقوق موضوعه ایران در مواجهه با حریم خصوصی، تحویل گرایانه است. حقوق و آزادی‌ها بمنزله حریم خصوصی بطور ضمنی و در میان سایر قواعد حقوقی، بطور ناقص، مورد حمایت قرار گرفته‌اند. قانون اساسی، قانون مجازات اسلامی، قانون آیین دادرسی کیفری، قانون آزادی اطلاعات، قوانین و مقررات مربوطه به ارتباطات پستی، تلفنی و قانون مطبوعات در زمره قوانین و مقرراتی هستند که گاه ضمنی و گاه صریحا از برخی مصادیق حریم خصوصی حمایت کرده‌اند. البته برخلاف قوانین اساسی کشورهایی که از حریم خصوصی بصورت مشخص و در قالب اصل یا اصول خاصی حمایت کرده‌اند، در قانون اساسی ایران متن خاصی که از حریم خصوصی، تحت این عنوان حمایت کرده باشد، وجود ندارد. لذا در این تحقیق به بررسی مبانی حق بر حریم خصوصی و چالش‌های آن در حقوق موضوعه ایران پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: قانون اساسی، قانون حقوق شهروندی، حریم خصوصی، قانون مجازات اسلامی، قانون آیین دادرسی کیفری

۱- مقدمه

سرفت از جمله جرائمی است که سابقه دیرینه در زندگی انسان دارد و می توان گفت پیشینه آن از هنگام شروع زندگی جمعی و تحقق مفهوم مالکیت بوده و همواره مورد تقبیح و مجازات بوده است از دیر باز که کاروان زندگی بشر در مسیر نظم و قانون حریم، اصطلاحی فقهی و حقوقی بمعنای محدوده‌ای معین در اطراف برخی اموال غیرمنقول که برای بهره بردن کامل مالکان از آن اموال، از برخی تصرفات دیگران در آن محدوده منع شده است. معنای اصطلاحی حریم در فقه و حقوق به مفهوم لغوی آن نزدیک است و مراد از آن، محدوده خاصی از زمین اطراف مالی غیرمنقول (مانند خانه، چاه و قنات) است که صرف بهره‌برداری از آن یا بهره‌برداری کامل از آن منوط به در تصرف داشتن آن زمین است. واژه حریم در متون حقوقی برای مثال در اصول ۲۲ و ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی و در مواد ۱۳۵ تا ۱۳۹ قانون مدنی به صراحت ذکر شده اما قانون‌گذار صراحتاً معنی این واژه را تشریح و تبیین نکرده است و امروزه ما علاوه بر مصادیق سنتی حریم مانند حریم چاه، حریم راه، حریم قنات، حریم رودخانه شاهد اصطلاحات جدیدی از این واژه مانند حریم شهر، حریم خصوصی، حریم اطلاعات، حریم خصوصی در فضای مجازی و حریم اشخاص حقوقی هستیم که هر کدام به تنهایی جای بحث و بررسی دارد.

اهداف تحقیق

هدف اصلی:

تعیین احکام و آثار حریم در حقوق خصوصی ایران.

اهداف فرعی:

مشخص نمودن مفهوم حقوق خصوصی ایران و مهم‌ترین عناوین آن و بررسی ابعاد حریم در آن.

تعیین مفهوم حریم و احکام و آثار مترتب بر آن.

فرضیه‌های تحقیق

لازمه شناخت ابعاد حریم در حقوق خصوصی ایران شناخت ابعاد حقوق خصوصی ایران است.

در ملک یا حق بودن حریم دیدگاه‌های متفاوتی مطرح است.

- برای حریم استثنائاتی متصور است

روش شناسی تحقیق

روش تحقیق در این تحقیق از نظر شیوه توصیفی-تحلیلی می باشد و از نظر هدف کاربردی است

آثار حریم و محدودیت‌های آن در فقه

برخی از فقیهان به استناد تعدادی از روایات حریم گفته‌اند که: مبنای حریم و دلیل بر حرمت آن، جلوگیری کردن از وارد آمدن ضرر به صاحب ملکی است که برای استفاده از ملک خود، به زمین‌های اطراف احتیاج دارد. اگر چنین حقی برای او شناخته نشود، وی نمی‌تواند از ملک خود کمال استفاده را ببرد و اگر کسی در حریم ملکی بگونه‌ای تصرف کند که مانع از استفاده صاحب ملک گردد، در حقیقت منافع ملک او را تلف کرده است. منفعت، به اتفاق همه مذاهب فقهی، همانند عین مال محسوب می‌گردد که البته با مال شمردن منفعت فقط قدمای حنفیه مخالفت ورزیده‌اند؛ این مسئله، ظاهراً در میان فقهای امامیه اجماعی است و بنابراین، مشمول قاعده لاضرر می‌شود. فقیهان دو گونه از قاعده لاضرر در مسئله حریم بهره گرفته‌اند: دسته‌ای صراحتاً قاعده را مبنای حریم دانسته‌اند و آنرا در همه موارد و مصادیق حریم جاری می‌دانند، و دسته‌ای دیگر، از قاعده بطور موردی بهره گرفته‌اند.

حریم تأسیسات آبی مقداری از اراضی گرداگرد خطوط آبرسانی، خطوط جمع آوری فاضلاب اختصاصی از شبکه موجود تا ابتداء لوله انشعاب، سد، کانال، انشعاب لوله کشی، دستگاههای تولید و توزیع آنهاست که به هزینه دولت یا با کسر مایه مشترک دولت و بخش خصوصی، یا از طرف بخش خصوصی بمنظور استفاده عمومی ایجاد شده باشد، اعم از اینکه تأسیسات مربوط به استخراج آب زیر زمینی باشد (مثل تأسیساتی که در کنار قنوات و چاهها منصوب و در مالکیت اشخاص باشد) و یا تأسیسات آبرسانی شهری و کشاورزی و صنعتی که برای کمال انتفاع و حفظ و نگهداری آن ضرورت دارد

نقاط قوت قوانین موجود در باره حریم

مطابق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، "حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسلهای بعد باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند وظیفه عمومی تلقی می شود. از اینرو فعالیت های اقتصادی و غیر آنکه با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است." بنابراین برنامه ریزی جهت رفع آلودگی منابع آب زیرزمینی و در این راستا تعیین حریم کیفی به منظور جلوگیری از آلودگی یکی از اصول مرتبط با اصل پنجاهم قانون اساسی بشمار می رود. اختیاراتی که قانون گذار، در مبحث حریم املاک داده است تا آن جاست که حریم را در حکم ملک صاحب حریم قلمداد نموده و تملک و تصرف در آن، که منافی با آنچه منظور از حریم باشد بدون اذن از طرف مالک صحیح ندانسته و بنابراین کسی نمی تواند در حریم چشمه یا قنات دیگری چاه یا قنات بکند، اما تصرفاتی که موجب تضرر اشخاص صاحب حریم نشود را جایز دانسته است. از مفاهیم فوق چنین مستفاد می گردد که حریم برای تکمیل انتفاع و جلب نفع و دفع ضرر است، خواه ضرر بالفعل باشد، خواه بالقوه و فرضی. بنابراین فعالیت هایی همچون آلودگی آب زیرزمینی در اطراف چاه که می تواند موجب تضرر اشخاص صاحب حریم (مالک چاه) شود نیز می تواند در زمره این قانون قرار گیرد.

حریم زندگی افراد اعم از مادی، معنوی و عقیدتی محترم است و مطابق با قانون اساسی، کسی حق تجاوز به این حریم را ندارد. تفتیش عقاید و کنکاش بی مورد در زمینه های عقاید فردی، نمونه بارزی از تجاوز به حقوق بشر محسوب می شود. بهمین خاطر بود که تفتیش عقاید قرنهای پیش ممنوع شده و دولتها در قوانین خود ممنوعیت آن را بیان کرده اند. قانون اساسی ایران نیز آزادی عقیده و ممنوعیت تفتیش عقاید را بصورت مطلق مورد حمایت قرار داده و هیچ استثنایی حتی اگر حکم قانون هم باشد، برای آن قرار نداده است. زیرا که آزادی عقیده در شریعت نیز از مفاهیم غیرقابل تعرض است. چنانکه خداوند متعال در کتاب آسمانی «قرآن» بارها انسانها را از تفتیش قاید هموعان خود بر حذر داشته است و دلیل آنرا نیز میتوان در جلوگیری از زیر پا گذاشتن کرامت انسانی و نیز ایجاد مانع در خرد شدن شخصیت متعالی انسان دانست.

البته قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کلیاتی را در این خصوص در اصل بیست و سوم گفته و حریم خصوصی افراد را مصون از تعرض دانسته و این وظیفه قوانین عادی و خاص است که به جزئیات امر پرداخته و در محدود کردن عوامل ناقض حریم خصوصی اقدام نمایند. بطور مثال میدانیم که عقاید سیاسی هر کس مربوط به خود شخص بوده و در زمره حریم خصوصی وی بشمار می آید. و باید از هرگونه دخالت و تجاوز دولتها و یا احزاب بآن جلوگیری بعمل بیاید. ولی در عمل میبینیم که بدین صورت نیست و احزاب براحتی به بانکهای اطلاعاتی دسترسی پیدا کرده و عقاید افراد را مورد کنکاش قرار میدهند. که این امر نقض حریم خصوصی افراد بشمار می آید. برای اینکه گرایش سیاسی و عقاید شهروندان از دسترس دستبرد احزاب سیاسی مصون بماند، باید قوانین کشورها به حمایت از حریم خصوصی سیاسی شهروندان مبادرت ورزد. اغلب کشورها در قوانین اساسی خود و دیگر قوانین، مصونیت افکار سیاسی افراد را نسبت به هرگونه مداخله افراد یا نهادهای عمومی، به رسمیت شناخته اند. اما قانون اساسی ایران بطور خاص و در قالب اصلی اختصاصی باین مفهوم نپرداخته و آزادی عقیده را بصورت کلی مورد حمایت و معصوم از تعرض و مؤاخذه دانسته است.

علاوه بر این، قانون اساسی ایران در اصل سی و نهم، مصون ماندن حرمت و حیثیت اشخاصی که بازداشت و یا زندانی شده اند را مورد تأکید قرار داده و اشاره میکند: «هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده بهر صورت که باشد ممنوع و موجب مجازات است.» در واقع، حیثیت و حرمت افراد مصون از تجاوز است هر چند که آن افراد بموجب قانون مجرم شناخته شده اند یا در زندان و یا در تبعید بسر میبرند. مکاتبات و ارتباطات این افراد با وکیلشان و با خانواده و افراد دیگر از جمله حقوق قانونی و حریم خصوصی آنها محسوب شده و مصون از دخالت است و تنها تحت شرایط خاصی کنترل میگردد. علی الاصول قواعد و قوانین باید در مسیری باشد که حیثیت و حرمت افراد جامعه را حتی در بحرانی ترین شرایط از جمله بازداشت و دستگیری به سبب ارتکاب جرم، حفظ نماید.

بحث و نتیجه گیری

در تمامی مباحث مربوط به حریم خصوصی که وارد میشویم مبینیم که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران درباره حفظ جان و اموال مردم قوانینی دارد ولی اینکه این قوانین تا چه حد در حفظ این حریم جدی هستند و عوامل حکومتی و ملی تا چه اندازه در حفظ آن کوشا باید بدنبال مصداقهایی در جامعه باشیم. مواردی که در زندگی روزمره انسانها اتفاق میافتد.

حریم خصوصی امروزه در محور مباحث حقوق و حمایت از فرد در حوزه های خاص و از سوی دیگر ایجاد محدودیت و ممنوعیت ورود دیگران به زندگی خود است. وجود چنین فاصله ای سبب آرامش در زندگی افراد است.

بیان کردیم که آنچه در این راستا اهمیت خاصی دارد تعیین معیارهایی است که بتوان مرزهای این حق را بطور دقیق ترسیم کرد تا ضمن دفاع از این حق، مانع از بین رفتن سایر حقوق و حقوق دیگر شهروندان نشود. در هر صورت باید باین مسئله اذعان کنیم که حریم چه در حکم ملک، و چه در حکم حق افراد پذیرفته شود، باید قابل احترام شناخته شود. در ادامه باین نتیجه رسیدیم که هر نوع تغییر و تحول در قلمرو این مفهوم با توجه به ماهیت جرم زا بودن رفتارهای مغایر و مبانی نظری این حق میتواند روی دهد. وجود چنین تصویری میتواند زمینه اجرایی شدن سایر حقوق را بوجود آورد.

بیان کردیم که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز که مصوب سال ۱۳۵۸ است در اصول مختلفی از جمله اصول ۲۲، ۲۳، ۲ و ۳۹، حریم خصوصی و زندگی شخصی افراد را مصون از دخالت افراد و نهادهای عمومی دانسته و آنرا مورد حمایت و حفاظت قرار میدهد. البته میتوان گفت، اصول دیگر به مانند اصل ۲۴ که در خصوص آزادی مطبوعات است نیز ارتباط تنگاتنگی با حریم خصوصی افراد در جامعه دارد.

در ادامه دیدیم که اصل بیست و دوم قانون اساسی روشنترین اصل از اصول قانون اساسی در حمایت از امنیت شخصی و حریم خصوصی افراد با بیان اینکه: «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند.» آنها را معصوم از تعرض میداند و آنرا در دایره حمایت خود قرار میدهد. بر طبق این اصل، هرگونه عملی که حیثیت افراد را خدشه دار میسازد و جان، مال، حقوق، مسکن و شغل آنها را مورد تعرض قرار میدهد ممنوع و مستحق برخورد قانونی میباشد. در واقع میتوان گفت، این اصل از قانون اساسی، حریم خصوصی فیزیکی و جسمانی افراد را مورد حمایت قرار داده است. این حوزه از حریم خصوصی به تمامی احساسات و تفکرات افراد مربوط است و کلیه جنبه های رفتاری افراد، خصوصاً عقاید مذهبی، فعالیت های سیاسی و تمامی اموری که با افکار و عقاید افراد در ارتباط است را شامل میشود. همانگونه که افراد نیاز به حفظ حریم فیزیکی و جسمانی دارند، برای حفاظت از امنیت و حیثیت خود، علاوه بر آن نیاز به تضمین حق حریم خصوصی معنوی و فکری نیز دارند. زیرا که عالیترین احساسات و تفکرات بشر در خلوت معنوی آنها تبلور مییابد و مسلماً این احساسات و تفکرات نیاز به حفاظت و حمایت قانون در برابر تجاوز دارند.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کلیاتی را در اصل بیست و سوم گفته و حریم خصوصی افراد را مصون از تعرض دانسته و این وظیفه قوانین عادی و خاص است که به جزئیات امر پرداخته و در محدود کردن عوامل ناقض حریم خصوصی اقدام نمایند. در عمل مبینیم که بدین صورت نیست و احزاب براحتی به بانکهای اطلاعاتی دسترسی پیدا کرده و عقاید افراد را مورد کنکاش قرار میدهند. که این امر نقض حریم خصوصی افراد بشمار میآید. برای اینکه گرایش سیاسی و عقاید شهروندان از

دسترس دستبرد احزاب سیاسی مصون بماند، باید قوانین کشورها به حمایت از حریم خصوصی سیاسی شهروندان مبادرت ورزد. اغلب کشورها در قوانین اساسی خود و دیگر قوانین، مصونیت افکار سیاسی افراد را نسبت به هر گونه مداخله افراد یا نهادهای عمومی، به رسمیت شناخته اند. اما قانون اساسی ایران بطور خاص و در قالب اصلی اختصاصی باین مفهوم نپرداخته و آزادی عقیده را بصورت کلی مورد حمایت و معصون از تعرض و مؤاخذه دانسته است.

حریم خصوصی ارتباطی، گرایش افراد به برقراری ارتباط از طریق ابزارهای گوناگون میباید که این روابط و ارتباطات، نباید توسط افراد یا سازمانهای دیگر مورد کنترل واقع گردد. بعبارت دیگر، افراد معمولاً با محیط اطراف خود و افراد دیگر ارتباطاتی از طریق وسایل گوناگون برقرار میکنند که حوزه و قلمرو آن شخصی است و دوست ندارند مورد کنترل افراد دیگر و دولت قرار گیرد.

از موضوعات جدید و یکی از موارد چالش برانگیز در زمینه حریم خصوصی افراد جامعه تقابل حریم خصوصی با اصولی مانند اصل «آزادی بیان»، «آزادی مطبوعات» و «حق جامعه برای دانستن» است. اصل بیست و چهارم قانون اساسی بیان میدارد: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آنرا قانون معین میکند.» در واقع آزادی مطبوعات، آزادی اطلاعات و بطور کلی آزادی بیان نیاز به مرز و محدوده دارد که در تمام قوانین داخلی و بین المللی مورد اشاره قرار گرفته است و هر جا سخن از آزادی بیان و مفاهیم مشابه است، بند دومی هم برای استثنائات آن آمده است. مثال بارز در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر است که در ماده ۱۰ آن بعد از حمایت از اصل آزادی بیان استثنائاتی از قبیل تمامیت ارضی، امنیت عمومی را مورد تاکید قرار داده است.

البته مسئله مهم در مورد این استثنائات روشن بودن دامنه آن است که اصل را دچار بی اعتباری نسازد. یکی از استثنائاتی که میتوان برای اصل آزادی بیان و اصل آزادی مطبوعات قائل شد حق حریم خصوصی افراد است. حق حریم خصوصی و اصل آزادی بیان دو روی یک سکه هستند و هر دو از حقوق بنیادین بشر محسوب میشوند. در تزامن و تقابل این دو حق دادگاه اروپایی حقوق بشر با تفکیک حریم خصوصی افراد عادی از سیاستمداران بین این دو مفهوم تعادل برقرار نموده و هر جا که حریم خصوصی افراد عادی مطرح است رای را به نفع حق حریم خصوصی و هر کجا که حریم خصوصی سیاستمداران و افراد دولت (یعنوان افرادی که رفتار آنها باید به قضاوت عموم گذاشته شود) مطرح است به نفع آزادی بیان و آزادی مطبوعات رای صادر نموده است. البته این تفسیر مضیق از استثنائات باید در قوانین داخلی ایران نیز به رسمیت شناخته شود تا نه به واسطه اعمال آزادی بیان حریم خصوصی افراد مورد تعرض قرار گیرد و نه به بهانه حریم خصوصی، آزادی مطبوعات و آزادی بیان محدود گردد.

منابع

کتاب

الف) فارسی

آشوری، محمد، ۱۳۸۱، آیین دادرسی کیفری، انتشارات سمت، چاپ هفتم

انصاری، باقر، ۱۳۸۴، حمایت از حریم خصوصی، تهران، اداره کل پژوهش و اطلاع رسانی ریاست جمهوری

دشتی، محمد، ۱۳۷۹، ترجمه نهج البلاغه، تهران، انتشارات علامه

کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۴، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم

هوسمن، کارل، حرمت حریم خصوصی در برابر حق مردم به آگاهی از رویدادها، مترجم: داوود حیدری انتشارات مجد.

بهزاد پور، ۱۳۸۸، ابعاد فرهنگی حریم خصوصی، مجله تعالی حقوق.

جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ۱۳۷۲، دانشنامه حقوقی، تهران، انتشارات امیرکبیر.

کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۲، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران تهران، انتشارات با همکاری شرکت بهمن برنا، چ ۱۶

معتمد نژاد، کاظم، ۱۳۸۶، حقوق ارتباطات، تهران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه ها .

هاشمی، محمد، ۱۳۸۳، بررسی مفاهیم عدالت و انصاف از دیدگاه قانون اساسی جمهوری اسلامی، زیر نظر دکتر محمد آشوری
نشر گرایش، تهران

جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، انتشارات کتابخانه گنج دانش، چاپ ۵، ۱۳۷۰
هاشمی، محمد، ۱۳۸۲، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، جلد اول، تهران، انتشاران میزان
دانشنامه آب و آبشناسی در فقه و روایات اسلامی، نادر کریمیان سردشتی، انتشارات گنجینه ملی آب تهران ۱۳۸۳ ص ۱۱۱
انصاریان، حسین، شرح دعای کمیل، انتشارات دارالعرفان، چاپ سوم تابستان ۱۳۸۴
لوییس معلوف، المنجد، محمد بندریگی، انتشارات ایران، چاپ ششم، ۱۳۸۶
میرزایی، علی اکبر، نهج الفصاحه، انتشارات چاف، چاپ ششم ۱۳۸۶
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۲، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و چهارم ۱۳۸۴
حسینی، اعظم السادات، سوء و ظن و حسن ظن به خدا و خلق در آیات و روایات، انتشارات جامعه القرآن الکریم، چاپ اول ۱۳۸۷
هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، ج ۱، مؤسسه بوستان کتاب، قم، چاپ سوم ۱۳۸۶
رفتار حرفه‌ای و کلای دادگستری (کانادا) ترجمه محمد علی نوری، گنج دانش-۱۳۷۸
فلسفه حقوق، دکتر ناصر کاتوزیان-دانشگاه تهران ۱۳۵۲
قانون اساسی جمهوری اسلامی-وزرات فرهنگ و ارشاد اسلامی- شهریور ۱۳۶۸
قانون مجازات اسلامی حدود و قصاص و دیات، تعزیرات (مجازات‌های بازدارنده)-با اصلاحات و الحاقات جدید- تدوین غلامرضا
حجتی اشرفی. گنج دانش-۱۳۸۱

ب) عربی

طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۶۳، تفسیر میزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، انتشارات بنیاد علمی و فکری علامه
طباطبایی
محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، انتشارات سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۸۶
امام خمینی (ره)، چهل حدیث، موسسوخ تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ سی ام، ۱۳۸۳
شیخ رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، انتشارات الهادی، چاپ بیست و هفتم 1384
ثواب الاعمال، محمد بن علی ابن بابویه، ترجمه صادق حسن زاده
امام زین العابدین، ترجمه الهی قمشه ای، مهدی، انتشارات دیوان، چاپ اول ۱۳۸۶